

HAJAMÄRKUSI KAUAOODATUD ETÜMOLOOGIATE PUHUL

MATI HINT, RAIMO ANTTILA

Eesti etümoloogiasõnaraamatu¹ (edaspidi ETS) tutvustuse esimene osa käsitleb sõnartiklite ülesehitust ja esitustehnilisi küsimusi. Soome keelega ühiste tüvede puhul saab materjali võrrelda koguteosega „Suomen sanojen alkuperä” (SSA) ja soome keele varasemate etümoloogiasõnaraamatuga; see töö on eesti sõnaraamatu tegijatel kindlasti tehtud. Ülejäänud sõnaraamat etümoloogiate kogumisel ja süstematiseerimisel on sellises mahus sõnaraamat suurel määral teerajaja – tänuväärne ja samas tänamatu roll. Kes see ikka aru saab, kui riskantne on etümoloogia.

Esimene küsimus selle sõnaraamatu puhul on: kellele see on mõeldud, kes on adressaat? Keeleteadlastel võib sõnaraamatule olla pretensioone, laiatarbesõnaraamatuna aga temast praktilisele inimesele kasu ei ole. Kuid huvi sõnaraamatu vastu oli hämmastavalt suur, kiiresti tuli teha mitu kordustrükki. Järelikult oodati teda väga. Üks lünk eesti sõnaraamatute süsteemis on täidetud, tehtu täiendamine on juba kergem.

Sõnaseletused

Sõnaraamat tahab täita ka tänapäevase seletussõnaraamatu ülesandeid. See taotlus on enamasti ülearune ja kahjustab sõnaraamatu tõsiseltvõetavust. ETS ei võta arvesse, et sõna tänapäevane teaduslik mõistesisu ja etümoloogiliselt primaarne tähendus võivad olla teineteisest väga kaugel, argitähenduse ja entsüklopeedilise definitsiooni kokkusobitamine on raske.

Järgnevas pole ülepingutatud tähenduste näited tähestiku järjekorras, valikusse on püütud hõlmata erinevaid tähenduspiirkondi.

hing 'õhu kopsudesse tõmbamine ja sealt eemaldamine; kopsudest eemaldatav õhk; elu; eluvaim; elusolend, hrl inimene'. Kui minna väheke edasi, siis peaks kirjeldama ka seda, kuidas see õhu tõmbamine ja eemaldamine käib, mängu tuleks diafragma ja tõmbamise-eemaldamise sagedus. See viimane märkus ei olegi irooniline, sest ka **hingama** ja **hingeldama** oleks väärinud äratrükkimist, aga verbe pole; kõhimisega on vastupidi.

kõhima 'hingamisteede limaskestade tundenärvide ärritusest tingitult järsult häälekalt ja reflektorselt välja hingama'; *kõha* märksõnana puudub. Niisugused vastuoksused (ja neid on palju) räägivad sellest, et märksõnade ja nendega seostatava sõnapere esitamine ei ole süsteemselt läbi mõeldud.

laine 'ruumis leviv energiat edasi kandev võnkumine'. Ja kõik. Olid ikka meie esivanematel seda sõna laenates põhjalikud teadmised tänapäeva füüsikateooriatest! Etümoloogia mõistesse kuulub siiski ka sõnade esialgse, pri-

¹ Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koostanud ja toimetanud Iris Metsmägi (peatoimetaja), Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012. 792 lk.

maarse tähenduse jälitamine; *lainet* ei ole kindlasti laenatud energiat edasi kandva võnkumise tähistamiseks.

rõng 'raudteerööbastel liikuv vedurist ja vaguni(te)st koosnev mootor- v elektrisõiduk reisijate v kauba veoks; üksteise järel asetsevate esemete v olendite rodu v kolonn'. Oleks piisanud näitesõnadest *raudteerõng*, *pulmarõng* (algsem kui eelmine), *rõngkäik*; *rõngikäik* ja *raudteerõng* on Wiedemanni sõnaraamatuski olemas. Wiedemannis on teisigi, nüüdseks vananema hakanud sõnakasutusi (*palverõng*, *killarõng*), mis näitavad, et rööbastel liikuv värk on selle sõna tähenduses igal juhul sekundaarne (tänapäeval ei pea ei rööpad ega rõng enam vastama ka ETS-i kirjeldusele). Üks algsemaid *rõngi*-sõnu, mis pealegi tänapäevani kasutusel – *pulmarõng* –, on ETS-ist hoopis välja jäänud. Sõna päritolust ei tea me ikka midagi.

maa 'Päikesest kauguselt kolmas Päikesesüsteemi planeet; maismaa, maismaa pind; ruumiline vahemaa; riik'. Kas esimesena toodud astronoomiline seletus on sõna etümoloogiline tähendus? Palju maisemad tähendused nagu 'muld' ja 'maakond' on jäetud kõrvale.

päike 'Galaktika täht, mille ümber tiirlevad Maa ja teised Päikesesüsteemi planeedid' – seletus on pärast Maaga tutvumist ootuspärane, aga see ei puutu kuigivõrd sõna etümoloogilisse tähendusse.

vanker 'sõiduvahend; teatud malend'. Aga miks mitte veovahend või sõjavanker? Ja oli ju veel hiljuti ka *jõuvanker* (*Kraftwagen*). ETS-is on *vanker* ka malend, aga et ka näiteks *kuningas* on malend või mängukaart, seda pole märgitud ja õige ongi. Mõistlik oleks ilmsed spetsiifilised sekundaar- ja slängitähendused välja jätta.

rist on liivi, vadja, isuri ja vepsa keeles ka kaardimängus mast, eesti keeles mitte (430); *ristiinimene* ja *Christenmensch* on ära toodud, ununenud on liivi *rišting* 'inimene'.

inimene 'mõtlemis- ning kõnevõimeline ühiskondlik olend (*Homo sapiens*)'. Tõesti rööm kuulda.

käsi 'inimese v ahvi ülajäse tervikuna, õlast kuni sõrmeotsteni; ülajäse randmest sõrmeotsteni'.

suu 'seedekulgla osa huultest neeluni'. Mõne teise läänemeresoome keele puhul saab *suu* lisatähendused *suue* ja *ava*, mis tegelikult ei puudu ka eesti keeles, kohanimedeski on *Jõesuu* ja *Lohusuu*.

kõht 'rindkere ja vaagna vahel asetsev (loomadel alumine) kehaosa', lõunaesti *kõtt* (mittelõunaestlane võib seda lugeda ka *kõtt*).

mõtlemine 'keeruka ajutegevuse abil asjade, nähtuste vm omadusi ja seoseid leidma, järeldusi ja otsustusi tegema; kavatsema; kujutlema'. Molekulaarset biokeemiat ja sünaptilisi seoseid pole sõnaseletusse siiski toodud.

Muidugi on ka igati mõistlikke sõnaseletusi: nt **kõndima** 'käima, astuma, sammuma' või **loobuma** 'end (vabatahtlikult) ilma jätma'.

Ekskrementide ja sugueluga seotud sõnade puhul on teaduslike sõnaraamatute praktika, et neid ei väldita. ETS-is on nii leebemad kui ka vängemad väginimisõnad enamikus sees, tegusõnu mitte, kuigi mõni selle valdkonna tegusõna on laialdase sugulaskeelte spektriga. (Huviline leiab need sõnad – ja tuvastab ka puuduvad – kergesti.) Ülekandeliselt obstsõnseks muutunud sõnade puhul on **panema** udmurdi ja komi vastete puhul sugulise vahekorra tähendust märgitud, eesti märksõna puhul mitte; **hõõruma** puhul on see tähendus mitmes põhjapoolses läänemeresoome keeles tavaline, aga seda pole

märgitud. Obstsöõnsed tähendused pakuvad etümoloogilist huvi, kuna valdkonna tundlikkuse tõttu levivad selles tähenduspiirkonnas kiiresti ülekantud tähendused, mis võivad muutuda üheks põhitähenduseks – algne slängikasutus võib pretendeerida koguni kirjakeelsusele (näiteks *kepp* ja sellega seotud tegusõnad).

Ülekantud tähendused on huvitavad just siis, kui nad on levinud laiemalt, mitte ainult ühes keelemurdes. Lähedasteski sugulaskeeltes toimub see etteaimamatu protsess iga sõna puhul eraldi, seetõttu ei ole ülekantud tähenduste esitamine sõnaseletustes põhimõtteliselt halb, halb on, kui primaarseid ja sekundaarseid tähendusi ei eristata: **elama** 'eksisteerima, olemas olema; asuma; säilima, püsima' tähenduskirje kaks viimast liiget osutavad, kuidas ülekandelised tähendused on võrdsustatud primaarsetega (nt *Kadunuke elab edasi meie südames*).

Eesti ja soome keele võrdlustes on niisugused tähendusnihked tuntud, aga nad ei puudu ka põhjaeesti ja lõunaeesti vahel (vrd lõunaeesti *nilbe* 'libe', *verrev* 'punane', *laitskene* 'tütarlaps', *rott* 'hiir'). Liivi *je'llõ* 'elada' üheks põhitähenduseks kujunes 'töötada', *jelu* aga on elumaja (ka Sõrves ja mujalgi Saaremaal, liivilaenuline tähendus muidugi).

Tuletised, etümoloogilised kaugseosed ja lõunaeesti

mõtisklema eeskujuks on soome *mietiskellä*. Soome keele puhul on selge, et *mietiskellä* on *mieltiä* tuletis. Eesti keeles on *mõtlema* ja *mõtisklema* seos tegelikult sama, aga see on tagantjärele tekkinud tuletusseos, mis pole etümoloogiline. Kui soome *mieltiä* tõenäoliseks allikaks on vene *smétit'* ning see kuulub ka *mietiskellä* etümoloogiasse, kas on siis eesti keele puhul õige märkida vene lätet ainult *mõtisklema* puhul ja jätta see välja *mõtlema* etümoloogiast (ETS: 293; vrd SSA II: 166 jj)?

On otse paratamatu, et laenatud sõna hakkab sihtkeeles kuuluma uutesse seostesse. Näiteks *number* : *nummerdama*, *klamber* : *klammerdama* näitavad süsteemipäraselt laadivaheldust tuletussüsteemis ja nii seda tulebki käsitleda, kuigi *number* ja *nummerdama* pole keelde tulnud tuletusseoses olevate sõnade laadivaheldussuhtega (vt ka ETS: 321). Sama on *mõtlema* ja *mõtisklema* tuletussuhtega, mida eesti keele pinnal pole otseselt olnud.

Tuletiste esitamisel on ETS-is raske leida läbinähtavat valikuprintsiipi. Verbi ja nimisõna paaride jälgimisel on pilt selline: **elama** on sees, aga **elu** on jäänud välja, **voolama** on sees, aga **voolu** pole, **tehe** (< **tegema**) on sees, aga **nähe** puudub (mõlemad tuletised on ühtmoodi hilised).

Küsimus on ka, kui sügavale on etümoloogilises tuletusseoses kokkukuuluvate sõnade ühendamisel mõistlik minna, kui tähendused on juba kaugele lahknenu. Näiteks **kaas**, **katma**, **katus** kuuluvad etümoloogiliselt kokku, tänapäeva keele seisukohalt on nende tähendused iseseisvunud. ETS esitab **kaas** : kaane : kaant ja **katma** koos, nii et **katma** soome jt sugulaskeelte sõnakujud ja ülekandelisedki tähendused (kuni kaardimänguni välja!) on **kaas** : kaane all, mitte **katma** all, kuigi verbil on oma viidemärksõna, mis juhib tagasi *kaane* juurde. Samamoodi teeb soome SSA II (301, 329), aga seal mahuvad sõnaperekäsitluse ka *katus*, *kate* jts; ETS-is **katus** ja **kate** puuduvad, mistõttu etümoloogilised seosed jäävad hajusamaks.

Eberhard Winkleri ja Karl Pajusalu salatsilliivi sõnaraamatus on ühte sõnapesasse kokku pandud isegi **keel** ja **keelama** (Winkler, Pajusalu 2009: 81 jj). ETS nii kaugele ei lähe, **keel** ja **keelama** on järjestikused, aga iseseisvad märksõnad, mis tundubki kõige normaalsem (ka SSA I on valinud nad iseseisvateks märksõnadeks koos viitega tuletusseosele). ETS viitab **keele** all märksõnadele **keelama** ja **kõõlus**; viimase puhul „on arvatud, et tuletis tüvest *keel*”. Tahaks teada, kes ja kus.

Intrigeeriv on sõnade **riik** ja **rikas** etümoloogiline vahekord. SSA III esitab nad lahus, aga viidetega nende seostatusele. Sama teeb ETS (427, 429). Kui sõnaartiklid oleksid viitekirjandusega täiendatud, siis oleksime neis artiklites loodetavasti leidnud osundused näiteks Heinrich Stahlile (Stahl [1637] 1974: 100), Georg Müllerile (Habicht jt 2000: 294, 296–297) ja Wastsele Testamendile 1686 (viimases näeb *rikkust* nii Meie Isa palves kui ka teistes taevariigi või kuningriigi tähendamissõnades koguni 1850. aastani välja): *Sinno Rikkus tulgo ja Sest siño perrält om se Rikkus nink se Wäggi nink se Auwustus...* (WT [1686] 2001: Matteuse 6: 10, 13). Kuidas *riik* ja *rikkus* on Uue Testamendi põhjaeestikeelsetes tõlkekatsetes 1680–1705 vaheldunud, seegi on tänapäevaste publikatsioonide põhjal jälgitav (Ross 2007: 498–499). Põhjaeestikeelses piiblis 1739 on nendes kohtades juba *riik*.

Sissejuhatuses käsitletakse lõunaeestit põhjaeesti enam-vähem võrdväärse paralleelina, sõnaraamatus kahjuks mitte, nii et me saame enamiku märksõnade puhul küll teada, mis kujul ja missuguste tähendustega esineb sama sõna sugulaskeeltes, aga seda, kuidas see on teises eesti keeles, märgitakse üsna harva ja sedagi tõsiste väljalugemisprobleemidega. Ersa ja mokša seevastu on järjekindlalt esindatud.

Sissejuhatuses tehakse põhjaeesti keeles vahet näiteks kirderannikumurde ja südaeesti keele vahel, lõunaeesti on kõik üks: seda esindab kord võru-, kord tartukeelne sõnakuju. On siiski vahe näiteks Võru murde *kööuds* (ETS-is) või Tartu murde *keids* vahel, mõlemast variandist saab tõmmata häälikumuutuslikke seoseid teiste läänemeresoome variantideni, mõlemad oleksid omal kohal. Laiatarbesõnaraamatus ei ole ühe variandi kokkuhoidmine suur patt, aga kui asutakse ette valmistama sõnaraamatu teaduslikumat väljaannet, siis ootaks suuremat täpsust.

Mõnikord seostuks lõunaeesti sõnakuju etümoloogiliste paralleelidega paremini kui kirjakeele sõna: **kuusk** 'igihaljas tiheda koonusja võraga okaspuu (*Picea*)'; sõna on sugulaskeeltes ilma *k* laadivahelduseta, aga lõunaeesti *kuus* : *kuuse* : *kuust* ETS-is puudub. Laensõnadest annavad näiteks lõunaeesti **pürst** ja **undruk** (mõlemad ETS-is sees), erinevalt kirjakeelsetest sõnadest *hari* ja *seelik*, otsejoones välja oma päritolu mõnest saksa keele variandist.

Kunsttüvede ja kunstsõnade välmimine (seegi kunsttüvi) on moodsa eesti keele sõnavara täiendamisel suurema tähtsusega kui enamikus meile tuntud keeltes. Paljud eesti keeleharrastajad peavad seda meetodit eesti keeleteaduse Nokiaks ja sõnavaratöö peamiseks mõtteks. ETS heidab selliselt tekkinud sõnavara kokku ühte ebamäärasesse patta märgenditega *tehistüvi* või *keeleuuenduse ajal loodud tehistüvi* või *tehistüvi 1920. aastatest* vms. Kui tüveloomingu autorsus on teada, miks siis jätta märgendamata Kreutzwaldi tuletised, Grenzsteini kunstsõnad ja tuletised, Aaviku tehistüved, Manivalde Lubi sõnad jne. Alo Rauna „Eesti keele etümoloogiline teatmik” (1982) teeb nii ja kasutaja saab olulise lisaviite.

Sõnaartikli esitamistehnika ja kirjaviis

ETS-i sõnaartikli viited sugulaskeeltele on üles ehitatud kõige vähem mõttevaeva nõudval moel:

vadja *susi* 'hunt'
soome *susi* 'hunt'
isuri *susi* 'hunt'
karjala *susi* 'hunt'

või

vadja *ilves* 'ilves'
soome *ilves* 'ilves'
isuri *ilves* 'ilves'

Selliseid näiteid on palju-palju.

Miks mitte näiteks vadja, soome, isuri, karjala *susi* 'hunt'; **kandma** läänemeresoome keelte tähenduskirjetes kordub '(üles tõstetuna) edasi toimetama' kaheksa korda!

Kahjuks on põhimõtteks võetud, et sõnaraamatus kirjutatakse märksõnad ja nende põhivormid kõige tavalisemas ortograafias, isegi õigekeelsussõnaraamatu täpsustavaid lisamärke III-välteliste silpide ja palatalisatsiooni märkimiseks pole vajalikuks peetud. See ei lähe kuidagi.

Sama põhimõtet kasutatakse murdenäidete puhul: need kirjutatakse kirjakeelepäraselt ja hääldust täpsustavaid lisamärke kasutamata (vt ka joo-nealust viidet sissejuhatuses lk 21). Sugulaskeelte sõnanäidetes on vähemalt palatalisatsiooni märgitud ja kaugemate etümoloogiate esitamisel on kasutatud ka täpsustavaid diakriitiku.

Pealiskaudse ortograafia kasutamisest tuleneb hulgaliselt väljalugemiskaskusi:

kaks, lõunaeeesti *kats*; ei ole nii, on kas *kat's* või *kaits*;

laps, lõunaeeesti *lats*: ei ole nii, on kas *lat's* või *laits*.

kutsu : kutsu : kutsut 'LASTEK koer' – sõnaraamatu välismaalasest kasutaja ei või kuidagi teada, kuidas seda sõna lugeda: võimalikud on vältet ja palataliseeritust-palataliseerimatust kombineerides neli erinevat hääldust. Selle arvamuskirjutise kaasautor loeb seda III vältet ja palataliseerimatuna. Sama lugu on **notsuga**; ka **musu**, **nosu**, **mats**, **matt**, **mutt**, **puss** jt vajavad palatalisatsioonimärki. Palatalisatsioonimärgita ortograafia tõttu ei saa olla kindel ei palataliseeritud ega ka palataliseerimata häälduses.

Ka tüvevokaali märkimata jätmine on halb otsus: **selg** : selja on ETS-i järgi lõunaeeesti *sälg*, aga see pole *sälg* : *sälu*, vaid *sälg* : *sällä* või *säl'ä*.

Lõunaeeesti seisukohalt on olulised afrikaadilised sõnad, lõunaeeesti keelise ürgidentiteedi üks tunnusjooni: **katki** – ETS-is puudub *kat'ski*; **part** – ETS-is puudub *parts*; lõunaeeesti sõnakuju on suure sagedusega perekonnanimi ja juba seetõttu oleks selle äratrükkimine põhjendatud.

Mõnes sõnas on lõunaeeesti afrikaadil selged vasted sugulaskeeltes: selline on näiteks **küüs** : küüne : küünt 'inimese sõrme v varba lõpplüli selgmist osa kattev plaatjas sarvmoodustis'; siin on lõunaeeesti vaste ETS-is *küüds*; see on üks haruldane kord, kus eesti sõnavormis märgitakse palatalisatsiooni, sest märkimisviis järgib Sulev Iva „Võru-eeesti sõnaraamatut” (2002), aga too sõnaraamat on orienteeritud võru kirjakeele ortograafia kindlustamisele, mitte niivõrd häälduse edasiandmisele. Teised allikad kirjutavad ikkagi *küids* või

küüd's; palatalisatsioonimärgi asukohast olenemata on õige tõlgendus, et Võru murdes (võru keeles) on palataliseeritud afrikaat.

suskama 'torkama, pistma' lõunaesti vaste *tsuskma* ei ole päris õige, õige oleks *tsuskama*; *tsuskma* on frekventatiiv 'torkima'; **songima** puhul seevastu on lõunaesti *tsongma* õige (kuid häirib palatalisatsiooni märkimata jätmine), sest see on tõesti frekventatiiv. Vahe on ka selles, et *tsuskama* on tugevneva ja *tsongma* (*tsõjgma*) nõrgeneva astmevaheldusega verbitüüp.

Allgallikatega võrdlemisel leiab väikesi küsitavusi, aga nendes orienteerumiseks pole selle arvamuse kirjutaja pädev. Näiteks paljuvaieldud **taldriku** allikatest on Robert Hinderlingil (Hinderling 1981: 166) ka umlaudiga kesk-alamsaksa vorm *tallör(e)ken* (ETS-is alamsaksa *talloreken*); lõunaesti III-väl-teline ja palataliseeritud *tal'drik* seostuks paremini algallika eesvokaaliga *ö*.

nemad puhul on liivi vaste millegipärast antud omastava kujul (*nänt*), kuigi Kettuneni sõnaraamatus (mis eessõna järgi on Kuramaa liivi vastete allikaks) *ne* ei puudu (Kettunen 1938: 243).

Tulevikku väljendav **leema** ei ole eesti keeles kasutusel olev verb, nagu tekstist võib välja lugeda. See ei tähenda, et sõna peaks etümoloogilisest sõnaraamatust välja jääma, aga tal peaks olema vastav mäрге. Ka uudissõnade ja slängisõnade puhul ootaks vastavat märkust (nt **taidlema**, **poppi tegema**).

Sõnamuutmise esitamisel ootaks, et etümoloogilisest sõnaraamatust selguks ka sõna vanem (nt astmevahelduslik) muutmisviis, vähemalt siis, kui see on normikohane praegugi; **sulgema**, **hålbima**, **pürgima**, **sattuma** ja **lõppe-ma** puhul see on nii, aga näiteks **küündima** : küündida : küündin on ETS-is ainult astmevahelduseta.

ETS-i kommentaaride stiil on tihti jutustav, kirje muutub väikeseks huvitavaks lugemispalaks (nt **tala**, **seatina**, **tarduma**).

Küsimus on ka, kui kaugele minna indoeuroopa laenude etümoloogiatega. Mõtlemisainet ja eeskujusid selleks annab ETS-i tutvustuse alljärgnev Raimo Anttila kirjutatud osa.

Indoeuroopa etümoloogiad

Eesti keelt on ümbritsenud mitmed slaavi ning balti keeled ja paljud germaani keelevariandid. Jääb mulje, et kõige rohkem on mööda vaadatud balti keeltest, omamoodi lähimaist naabreist.

Sõna **våhk** on peetud õigustatult balti laenuks (vrd leedu *vėžys*), aga on jäetud osutamata, et sellega kokku kuulub *viima* (tegelikult indoeuroopa tüvest **weğh-*, mitte **wegh-* nagu sõnaraamatus). Samuti on soome keelest eesti keelde laenatud *vihjama* pärit alggermaani tüvest **wīsja-*, ehkki parim võimalus seda tõlgendada oleks balti allika põhjal (nagu soome keeleski).

Märksõnade **laba**, **labu**, **lappama**, **lape**, **lapik** vahel on rohkesti ristviiteid. Kõiki neid on iseloomustatud lihtsalt läänemeresoome sõnadena. Ainult **labidas** on esitatud balti laenuna, nagu on kombeks olnud, vrd leedu *lapas*, *lapa* 'leht, palakas, laba, plaat' (edasi ka *lopa* 'käpp, küünis, jalg / käsi' nagu sõnas *labakåsi*). Sõnad *labastada*, *lapata* jne võib kõrvale jätta, sest neid pole käsitletud.

Rohkete ristviidetega sõnapere moodustavad **kola**, **kolama**, **koli(ma)**, **kolu**; **kilama**, **kille** jt, lisaks veel **kõla**, **kõlisema** – kõiki neid on hinnatud

onomatopoeetiliseks või deskriptiivseks. Üksnes sõna **kild** on peetud balti laenuks ja **köld** on küsimärgiliselt ühendatud soome sõnadega *kelsi/kelle*. Aga need kõik on balti laenud, mille lähtekohaks on verb *skilti* (~ *skala/skaldas*) 'lõhustama', kaasa arvatud sõna **kolle**, milles võib näha Eesti tüüpilisi lõhenedud kive. Kogu see rida on eesti keeles sünnitanud suure hulga onomatopoeetilisi-deskriptiivseid üksusi, kuid nende pidepunktiks on laenuseos.

Urali tüve **õu** puhul on mainitud ka alamsaksa laenu võimalust samast allikast mis sõnal *hoov*. Pigem on see seotud verbiga *avama*. Ablaudisarnane vokaalivaheldus *a ~ o/õ* on küll harv, aga seda tuleb ette (*palama/põlema*, soome *palaa/polttaa*). Märgitagu siin ka sõna **oja**, mis ETS-i järgi võib olla „tuletis vanast tüvest, mis on ka sõnas *voog*”. Vaevalt küll, pigem kuulub see kokku verbiga *ajama*; tegemist on veevoolunõvaga, nagu seda on ladina *agmen*. Verb *ajama* on ühendatud algindoeuroopa tüvega *ag-* küsimärgiliselt, sest häälikuline vastavus olevat kaheldav. See on standardväide, milleks kõnealusel juhul pole mingit põhjust. Oletus, et **äkki** kuulub kokku sõnaga *äge*, võib ju mingis maailmas võimalik olla, kuid rootsi sõnaga *äcka* '*ajamine, aju' on seos otsesem, vrd soome *yhtäkkiä* (partitiiv) '*ühtaju' > 'järsku' (vrd ka genitiivne *yhen äkin*).

Sõna **suhe** on laenatud soome keelest ja soome *suhde* võib ETS-i järgi olla balti laen. Jah, päris kindlasti. Et sageli esitatakse ka murde- ja vananenud keelendeid, oleks tulnud seda teha siingi, et käsitlust eesti ainesega toetada. Miks mitte mainida Wiedemanni *suda* 'ganz, sehr', *suda kõik* 'allzumal' (Wiedemann [1893] 1973: 1082) või Gösekeni *keick suhda* 'allesamtb; kõik koos, kõik kokku' (Göseken [1660] 1977: 104)? Vähemalt ühe sellise näite võinuks lisada. Tegemist on klassikalise murdegeograafia juhtumiga, kus keeleala keskmes toimub uuendus ja äärealal jäävad vanad vormid püsima. Eripärane on siin see, et keskmesse tehakse seejärel põhja suunast laen.

Raamat kubiseb ristviidetest, aga ikkagi jääb neid sageli selgelt vajaka. Sõna **ori** on küsimärgiliselt ühendatud algindoiraanii tüvega **arya-* või algindoeuroopa tüvega **worǵo-* 'töötégija'. On õigesti märgitud, et tähendust selektab aarialaste sattumine vangi seisundisse. Vastete hulgas on ka saami *oarji* 'lääs'. Rikkalikus saami materjalis on sõnal selline tähendus üksnes Kautokeinos, mujal on kõikjal 'lõuna' või 'edel' (vrd märksõnu **edel** ja **lõuna**, soome *lounas* 'edel'). Sageli tuuakse esile küll laiemad seosed, aga mitte siin, kus parim asjassepuutuv tüvi on algindoeuroopa **ɣ-* 'minema'. Aarialased olid esialgu rändrahvas, enne kui neist uuel asualal sai ülemkiht. Seega peaks *ori* olema seotud sõnadega *era-* ja *ird* 'millestki lahti tulnud osa või asi'. Sõna **ird** esitatakse kui laenu soome sõnast *irti*; artikli lõpus mainitakse balti laenu võimalust (vrd leedu infinitiivi *irti*). See oleks parim seletus.

Sõna **hind** „on peetud ka balti laenuks”. Balti vastena on trükitud leedu sõna *imtas*, mille tähendusteks on märgitud 'sada; väga palju, suur hulk'. Tegemist on ilmse trükiveaga: õige leedu sõna on *šimtas*, leedu partitsiip *imtas* tähendab 'võetud' ning see ei puutu *hinna* etümoloogiasse.

kesi : kee : kett, **kest** jt puhul sedastatakse üksnes vastastikust kokku kuuluvust ilma vähemagi vihjeta tegelikule veenvale etümoloogiale; tegu on laenuga germaani *skin*-sõnaperest (**skinda-* < algindoeuroopa **skentó-*).

kõne on märgistatud lihtsalt läänemeresoome tüveks, ehkki see on balti laen leedu verbiga *ginti* 'ajama' seotud sõnaperest – vrd *juttu ajama* (sellega kuulub soome *kone* 'masin' tõepoolest kokku). Veel üks pelga soome-ugri mär-

gendi saanud keelend on **sula**, aga seegi on uurali keeltes pigem algindoeuroopa laen (vrd sanskriti *surā* 'õlletaoline jook'; näiteks läti keeles on rohkesti samatüvelisi sõnu); **sulane** lähtub olukorrast, kus „magus poiss”, peig- või väimees, töötab „orjana” äia majapidamises.

Sõna **õhv** balti etümoloogiat (vrd leedu *ašva* 'mära') on peetud tähenduse tõttu kaheldavaks. Aga samas vahekorras on ka leedu *žirgas* 'hobune' ja eesti *härg*. Niisugused tähendusnihked on koduloomade puhul tavalised kogu maailma keeltes.

saun kui ?alggermaani **stakka-* on varasematest parem seletus, aga kust tuleb *-n*? Et *saun* kuuluks kokku sõnaga *taak* või pärineks alggermaani sõnast **sāpna-* 'seebikoda', on mõistusevastane (tõendusmaterjali pole esitatud), ehki siin on vähemasti *-n-* olemas. Parim lahendus on hiljuti välja pakutud **stakna-* (vrd inglise *smoke-stack*, mille tähendus on lähedane eesti sõnale *kolle*).

haar / haru on esitatud vastavalt läänemeresoome-saami ja läänemeresoome-mari tüvena, ehkki pigem on tegu balti laenuga (vrd leedu *žara, žaras* 'oks').

hobune, soome *hepo*: „On arvatud, et tüvi on germaani laen, kuid sobivat laenuallikat ei ole leitud.” Tõepoolest, aga see näeb välja nagu algindoeuroopa **h₁ek'wos* (ladina *equus*; vrd *ašva*), kus on nagu keldi keeltes (*epo-*) või kreeka keeles (*híppos*) toimunud muutus *kw > p*, ehkki sõnaalguline **h₁-* peaks andma pigem *k-* nagu sõnas *kesa*. See jääb problemaatiliseks. Samal moel osutavad sõna **sõnn** puhul niihästi tähendus kui ka vorm laenamisele, „kuid sobivat laenuallikat pole leitud”. On küll, selleks on alggermaani **standan* 'seisma'; siia kuulub ka **sõnnik** (neid ei ole seostatud); vrd soome *tehdas*, algselt 'latter lehmalaudas, mille hõivaja tootis sõnnikut'; vrd ka inglise *doo* 'lapse kaka', kaugemas plaanis sama mis *do* 'tege-'.

Südi artikkel **soome** ületab uusimat soome sõnaraamatut ja käsitab seda balti, või veel etem, algindoeuroopa laenuna sõnast 'maa', **dhǵhōm-* (ladina *humanus*). Lokaalkoloriidi huvides võinuks lisada Saaremaa lätikeelse nime *Sāmu sala* 'soomlaste saar'. Imelikul kombel puuduvad viited artiklite *soome* ja *saam* vahel.

Algindoiraanide keelendist **pekwetom* 'keedetu' võimalikult laenatud sõna **pett** pole seostatud sõnadega *köök, kokk* ja *küps*, ehkki viimane vihjab balti sõnale *keptas*. Kõik need sõnad lähtuvad algindoeuroopa tüvest **pek^w-* 'küpsetama'; germaani päritolu sõnade aluseks on ladina *coquere* (toimunud on assimilatsioon ja dissimilatsioon, balti sõna puhul metatees). Indoiraanide partitsiibi puhul on kummaline joon lahtine *ɔ*, aga ka käändelõpp **-m*. Mujal on need tasandunud.

Sõna **pada** ühendamisega indoeuroopa tüvega **pēdo-* jääb vokaali pikkus ja kvaliteet üsna küsitavaks ning sõna **nimi** tavapärase ühendamine tüvega **nōmⁿ* on selgelt ekslik, ehkki kirjanduses on see tavaline (ladina sõnale *nōmen* on mõju avaldanud tüvi **gnō-* 'teadma').

Indoeuroopa algkeele tüvede indeks (lk 750–751) koosneb peaaegu täielikult Jorma Koivulehto loominguist, nii nagu ka enamik eespool toodud täiendusi ja parandusi. Sõnaraamat ei nimeta etümoloogiate autoreid, ehkki teose algul (lk 34–37) on esitatud kasutatud kirjanduse loend. Sellest pole kuigi palju kasu. Meiegi oleme hoidunud nimedest, aga Koivulehto väärrib esiletõstmist, sest ta on üksipäini viinud uurali etümoloogiauringud uuele kursile. Nii näiteks on ta osutanud, et uurali keeled pakuvad larüngaalide, **H-de* (**h₁*,

**h₂, *h₃*) kohta paremat tõendusmaterjali kui hetiidi keel, millest (ning F. de Saussure'i jt töödest) kogu asi alguse sai. Neid pole raamatus selgitatud ega defineeritud. Larüngaalid on hüpoteetilised mõistatuslikud spirandid, mis andsid külgnevale **e*-le oma värvingu, pikendasid eelnevat vokaali ja langesid siis välja. Läänemeresoome keeltes kajastuvad nad isegi klusiilidena: **dheh₁- > tege-*, **h₃okw-* ('silm') *> koge-*.

Keelte kaupa järjestatud sõnaindeksid on head, aga keelte endi loendit tuleb otsida sisukorrast (mida kohe ei märka).

Trükipinda pole kokku hoitud, näiteks keelenimed on lühendamata, materjal esitatakse sageli tulbas, mille ümber on rohkesti vaba ruumi. Esitus on selline, et kõigepealt tuuakse ära traditsiooniline arusaam, siis urali materjal ja lõpuks uuemad käsitlused, mis moodustavad kategooria *teisalt* (enamasti parimad hinnangud). Kaugemad sugulased on sageli varustatud küsimärgiga, mis võib olla sobiv ettevaatlikkus. Suurem jagu *teisalt*-kraami tuleb Soomest.

Üldtendentsina puuduvad laensõnade puhul ristviited, aga onomatopoeetiliste ja deskriptiivsõnade puhul tuuakse neid rohkesti. Ja tõesti, selliste sõnade poolest on eesti keel rikas, ehkki etümoloogial on nendega vähe peale hakata.

Urali materjali puhul on diakriitiliste märkidega oldud kokkuhoidlik, et mittespetsialistil lugemist hõlbustada, ent eesti sõnade palatalisatsiooni ja väldet (nt partitiivis, illatiivis) oleks tulnud siiski märkida.

Indoeuroopa diakriitiliste märkidega on asi üldiselt korras, kuid tüvelõpu sidekriipsu, poolvokaalide (*r ~ r̄, u ~ w, j ~ y ~ ĵ*) ja aspiratsiooni (*Ch ~ Ch̄*) tähistamisel tuleb ette ebajärjekindlust. Paneb ka imestama, miks kreeka *kh* on translitereeritud *ch*-na.

Kuidas edasi?

Teadusliku etümoloogiasõnaraamatu standarditele ETS siiski päriselt ei vasta. ETS-is on kommentaari alguseks sageli „On arvatud, et...”; teaduslikus sõnaraamatus on selle asemel allikaviide. Palju on sõnu, mille puhul kasutatakse standardvormelit „Häälikuliselt ajendatud tüvi...” või „Häälikuliselt ajendatud läänemeresoome tüvi”. Eks läänemeresoome keeled ole tuntud oma deskriptiivsõnade poolest ja sõnaraamat esitab neid heldelt, aga võib ka olla, et eesti keele etümoloogia ootab oma Jorma Koivulehtot.

Tehnilised või teadusliku maailmavaate edenemisest tulenevad seletused (nt tänapäevased teadmised universumist) pole etümoloogiasõnaraamatus vältimatult vajalikud, pigem vastupidi: kui sõna *rong* tuli kasutusse tänapäevases põhitähenduses, siis ei olnud sellel mingit pistmist elektriga; samuti ei pea *lainet* tänapäevalgi tavatähendustes seostatama füüsikateooriaga. Tähehõlme seletamise kramp ei edenda filoloogilist selgust, kui seletuses kasutatud sõnad vajaksid ise rohkemgi seletamist (nt ETS-is **tellingu** seletusena *tarind*).

Sõnaraamatuga on ära tehtud väga suur töö, mille edasine parandamine ei peaks olema ülemäära raske: tuleks lihtsustada ülepingutatud tähendusseletusi ja raskesti defineeritavate põhimõistete puhul nendest loobuda, on vaja teha vahet primaarsete ja sekundaarsete (metafooriliste) tähenduste vahel, ökonomiseerida sugulaskeelte vastete esitamist, kindlasti tuleb märk-

sõnad esitada nende väljalugemist võimaldaval viisil, seda ka lõunaeesti vas-
tetes. Ootaks, et lõunaeesti keelt ei koheldaks vähem iseseisva keelena kui
isuri keelt. Tuleks mõelda sellelegi, kuidas vaieldavatesse etimoloogiatesse
ökonoomselt lisada kirjandusviiteid. Tõenäoselt on ETS-i koostajad neid proble-
leeme arutanud, aga valinud lahendused, mida ei tahaks pidada lõplikuks.

Sõnaraamat on välja antud Eesti Keele Instituudi uuemate sõnaraamatu-
te õnnestunud üldkujunduses. See kaubamärk väärrib registreerimist. Siiski
on vormist tähtsam sisu: minimaalne nõue enam-vähem kõigi eesti keele sõna-
raamatute märksõnadele on selgus tüvevokaali ja muutmisviisi osas ning ÕS-i
lisamärkide kasutamine (palatalisatsioonimärk ja III-vältelise silbi graavise-
märk `silbi ees; graavise asendamine viimastes ÕS-ides mitmetähendusliku
punktiga oli asjatu traditsiooni hülgamine – graavisemärk III-vältelise silbi
ees läheb tagasi Elmar Muugi VÕS-ini 1933. aastal). Kahjuks võtab maad vas-
tupidine tendents: märksõnade tavaortograafiat kasutab ka Silvi Vare hiljuti
ilmunud kaheköiteline suursõnaraamat „Eesti keele sõnapered” (Vare 2012).
Tolleski sõnaraamatus põhjustab III välte ja palatalisatsiooni märkimisest
loobumine küsimusi, millele vastamiseks tuleb pöörduda teiste sõnaraamatu-
te, sealhulgas ÕS-i poole. On siis niisugust mitmeastmelist tööd vaja?

*Selle ühiskirjutisega tähistavad autorid oma kõige paremas võimalikus mõttes
45 aastat kestnud kolleegisõprust. Raimo Anttila teksti on ingliskeelsest käsikirjast
tõlkinud Udo Uibo.*

Kirjandus

- Gö s e k e n, Heinrich [1660] 1977. Manuctio ad Linguam Oesthonicum. Anfüh-
rung zur Öhstnischen Sprache. Kommentareinud ja toimetanud H. Haarmann.
Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- H a b i c h t, Külli, K i n g i s e p p, Valve-Liivi, P i r s o, Urve, P r i l l o p, Külli 2000.
Georg Mülleri jutluste sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised
12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- H i n d e r l i n g, Robert 1981. Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im
Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie. Wiesbaden: Otto Harras-
owitz.
- I v a, Sulev 2002. Võru-eesti sõnaraamat. (Võru Instituudi toimetised 12.) Tartu-
Võru: Võro Instituut.
- K e t t u n e n, Lauri 1938. Liwisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung.
Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- R a u n, Alo 1982. Eesti keele etimoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- R o s s 2007 = Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705: Luuka evan-
geelium; Apostlite teod. Koostanud Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasut-
tus.
- S t a h l, Heinrich [1637] 1974. Anführung zu der Esthnischen Sprach.... Rooma:
Maarjamaa. [Faksiimile.]
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1: A–K, 1992; 2: L–P,
1995; 3: R–Ö, 2000. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- V a r e, Silvi 2012. Eesti keele sõnapered. Kd 1–2. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- WT [1686] 2001 = Wastne Testament 1686. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- W i e d e m a n n, Ferdinand Johann [1893] 1973. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.
- W i n k l e r, Eberhard, P a j u s a l u Karl 2009. Salis-livisches Wörterbuch. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.